

■ Kulturminner i utmark

– en ressurs for kunnskap og verdiskaping

ØYSTEIN VAAGAN

Artikkelen er fagfellevurdert.

SAMMENDRAG

Det finnes et stort antall kulturminner spredt omkring i våre skog- og utmarksområder, både som løse og faste objekter. Denne artikkelen setter fokus på noen av de utfordringene som knytter seg til eldre og nyere tids kulturminner, med utgangspunkt i senere års registreringer utført i regi av høgskolens avdeling på Evenstad. Sannsynligvis er bare en svært liten andel av alle kulturminnene i utmarka tatt inn i tilgjengelige offisielle databaser som bør brukes i forbindelse med skogsdrift, arealforvaltning, reiseliv og lokalhistorie. Den faglige utfordringen for mange ferske registratorer er å gjenkjenne menneskeskapte elementer ute i naturen. Det er krevende å gjenkjenne et såpass stort mangfold av ulike typer kulturminner med ulike karakteristiske kjennetegn. Dette forutsetter et nært samarbeid med kompetente fagfolk, både metodisk ute i felt, men også for kvalitetssikring av funn før de legges inn i offisielle databaser. På bakgrunn av faglige og forvaltningsmessige utfordringer gir denne artikkelen et lite innblikk i senere års erfaringer fra ulike registreringsopplegg i Stor-Elvdal kommune.

BAKGRUNN

Formålet med denne artikkelen er innledningsvis å peke på enkelte faglige utfordringer knyttet til kulturminner i skog- og utmarksområder.

Deretter følger en kort gjennomgang av kjennetegn ved utvalgte kulturminner i vertskommunen Stor-Elvdal som studenter ved høgskolens avdeling på Evenstad (heretter HH Evenstad) har stiftet bekjentskap med gjennom registrerings- og feltarbeid i løpet av de senere årene. Stor-Elvdal er en stor kommune i utstrekning med et stort spekter av registrerte enkeltminner. Gjennomgangen nedenfor er ment å gi en liten smakebit på det som befinner seg i skogs- og utmarksområdene.

Kulturminner og kulturmiljø er ifølge Regjeringen viktige ressurser som kilde til kunnskap og opplevelse, både for utvikling av lokalsamfunn og verdiskaping for næringslivet (St.meld. nr. 26, 2006-2007). Grunnleggende samfunnsendringer legger imidlertid press på kulturmiljøene, både i form av utbyggingspress generelt og annen arealutnyttelse som skogbruk. Det er anslått at ca. 1 % av de faste kulturminnene i Norge forsvinner hvert år, blant annet som følge av manglende oversikt over lokalitetene (Kahn, 2007). I 2000 fastsatte Regjeringen som et mål at årlig tap av kulturminner og kulturmiljøer skulle minimeres, og innen 2008 skulle årlig reduksjon være mindre enn 0,5 %. Utviklingen har dessverre gått i negativ retning, og den nasjonale målsettingen er utsatt til 2020 (Winge, 2013). På den positive siden har det i sterkere grad blitt satset på å forbedre dataregistrene for kulturminner og kulturmiljøer. Riksantikvaren har ansvaret for Askeladden, en omfattende database som inneholder opplysninger om automatisk fredede kulturminner. Databasen er i første rekke ment å gi forvaltningsmyndighetene lett tilgang på informasjon om hvilke kulturminner som finnes hvor og hvilken fredningsstatus de har.

Til tross for at det i Askeladden befinner seg ca. 300 000 enkeltobjekter er det likevel en kjensgjerning at databasen ikke tilfredsstillers dagens krav til nøyaktighet eller innhold (Meld St. 35 (2012-2013)). I tillegg er den landskapsmessige og geografiske spredningen av registreringer svært ujevn. Dette gjelder både automatisk fredede kulturminner og kulturminner av nyere dato. Behovet for registrering av kvalitetssikrede kulturminnedata er imidlertid stort. På grunn av manglende oversikt står disse i fare for å bli ødelagt, enten ved markberedning, uttransport av tømmer eller

andre fysiske tiltak. I tillegg hevder Winge (2013) at det synes å være et problem at enkelte grunneiere ikke aksepterer rådighetsinnskrenkninger som begrunnes i vern av kulturminner. Ved at kulturminner registreres og legges inn i offentlige databaser reduseres imidlertid sjansen for at de blir skadet eller ødelagt, forutsatt at dataene er tilgjengelige for aktuelle brukergrupper. De fysiske sporene etter eldre kulturminner utgjør ofte den eneste formen for dokumentasjon for denne typen objekter. Vi snakker med andre ord om en unik og uerstattelig kilde til kunnskap. Av den grunn er det et strengt rettsvern for kulturminner her i landet, særlig for de kulturminnene som har opprinnelse fra før reformasjonen (1537).

NOEN FORVALTNINGSMESSIGE UTFORDRINGER

Utnyttelsen av utmarksarealene og – ressursene her i landet blir sett på som et viktig offentlig anliggende. I dette ligger at Staten og kommunene bidrar aktivt i styringen av disse ressursene, blant annet gjennom regelverket i Plan- og bygningsloven. Enkelte vil kanskje hevde at statlige myndigheter har for stor makt, på bekostning av lokalt selvstyre eller den enkelte grunneiers råderett over egne ressurser. Dagens forvaltningsordning tilsier imidlertid en sterk grad av overordnet styring. Offentlig styring av areal- og utmarksressurser er et anerkjent prinsipp her i landet, og kommer til uttrykk på flere måter; internasjonale avtaler og konvensjoner, nasjonalt lovverk, juridisk bindende retningslinjer, politiske mål og økonomiske støtteordninger (eksempelvis til bevaring av kulturlandskap). I tillegg kommer overordnede organers rett til å fremme innsigelser mot konkrete tiltak, noe som iblant skaper konflikter mellom kommunene på den ene siden og ulike statlige organer på den andre. Aktuelle eksempler kan være jord-, kultur- og landskapsvern.

Ved at Staten deltar såpass aktivt understreker inntrykket av «topptung styring» av disse ressursene. Politiske mål for hvordan arealene skal disponeres kommer med jevne mellomrom til uttrykk i stortingsmeldinger (St. meld., Meld. S.). Et relativt nytt statlig styringsdokument (*Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging*) pålegger kommunene å ta spesielle hensyn innenfor utvalgte saksområder. Hensynet til

biologisk mangfold (eksempelvis *røddlistearter* og *prioriterte naturtyper*) og kulturminner og kulturmiljøer har vært understreket i mange år; jamfør St. meld nr. 26 (2006-2007). Hensynet er synliggjort ytterligere gjennom de *nasjonale forventningene*, hvor det framgår at kommunene registrerer og verdsetter kulturminner og kulturmiljøer for å innarbeide disse i planer etter Plan- og bygningsloven. Vernemyndighetene har ved en rekke anledninger valgt å nedlegge veto mot konkrete utbyggingstiltak i form av innsigelse, på bakgrunn av forekomster av såkalt nasjonal verdi, med henvisning til de nevnte dokumentene.

Et viktig kjennetegn ved arealplanlegging er at den skal være kunnskapsbasert. Tidligere hadde kommunene anledning til å ivareta kulturminnehensyn i form av spesialområdebevaring i reguleringsplan etter Plan- og bygningsloven, men ved endring av loven i 2009 ble det innført et nytt begrep; *hensynssoner*. Kunnskaper om arealene generelt blir dermed viktige når det skal tas stilling til hva arealene kan eller bør brukes til. Konsekvensen av at noen områder får denne betegnelsen varierer, avhengig av hvilke hensyn det dreier seg om. Et fellestrekk ved områder som er viktige for biologisk mangfold eller som har viktige forekomster av kulturminner og kulturmiljøer vil være å unngå «aktiv» arealbruk i form av utbygging. Offentlige myndigheter har med andre ord fått et ekstra virkemiddel til å ivareta verdifulle natur- og/eller kulturforekomster, ikke bare gjennom Naturmangfoldlovens regler om områdevern (tidligere Naturvernloven). Et slikt system tilsier samtidig et stort kunnskapsbehov, og forutsetter blant annet oppdaterte databaser over egenskaper ved arealene (Naturbase, Askeladden og Artsdatabanken). Dermed vil forvaltnings- og planmyndighetene ha langt større muligheter til å ivareta langsiktig bruk av arealene.

Meld. St. 35 (2012-2013) peker på betydningen av kartlegging av kulturminner, gode digitale registre og tilstrekkelig verktøy for å bearbeide dataene for å sikre en åpen effektiv og forutsigbar kulturminneforvaltning. Meldingen viser til prosjektet *Kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen*, hvor ett av delprosjektene er *Styrking av kommunal kompetanse*. Her tas det til orde for å stimulere kommunene til å registrere og verdifastsette

kulturminner av både lokal og regional verdi. I tillegg vises det til metodikk og veiledning for hvordan registreringen skal utføres, samt vurdering av verdien av verneverdige kulturminner. Fylkeskommunens rolle som veileder overfor kommunene blir her understreket. Det er imidlertid viktig at dette arbeidet bygger på kulturminnelovens regler, blant annet skillet mellom legalfredete og vedtaksfredete kulturminner (Winge, 2013). Legalfredede kulturminner er de automatisk fredede kulturminnene fra før 1537. For eldre bygningsmasse er den automatiske fredningen utvidet til opprinnelse før 1649 (§ 4). Vedtaksfredede kulturminner er yngre, men fredet ved spesielle vedtak.

Ifølge kulturminneloven (1978) er kulturminner ”alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til”. Definisjonen er med andre ord svært vid. Det er en kjensgjerning at bare en liten del av kulturminnene som befinner seg i den norske utmarka er registrert og kartfestet. Konsekvensene av denne mangelen på oversikt er flere. Kulturminnene kan bli ødelagt eller skadet under hogst, markberedning, utkjøring av tømmer i forbindelse med skogsdrift. Lov om kulturminner slår på sin side fast (§ 3) at det er forbudt å *skade, ødelegge, grave ut, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredet kulturminne eller fremkalle fare for at dette kan skje*.

En bestemmelse som lett kan bli oversett ved konkrete tiltak er regelen om sikringszone. Et område på 5 meter rundt den synlige eller kjente ytterkant til ethvert automatisk fredet kulturminne skal sikres mot inngrep (§ 6). I tillegg kommer bestemmelsene om kulturmiljø i § 20, som riktignok har vært lite brukt, men som gir anledning til å frede et større geografisk område. Kulturminneloven § 4 ramser videre opp en rekke ulike typer av automatisk fredede kulturminner, som boplasser, gravminner, veifar og forsvarsverk. Jacobsen & Follum (2008) opererer med 6 hovedgrupper av kulturminner: Bosettinger, religion, næringsvirksomhet, forsvar, jakt og fangst, og samferdsel. Disse hovedgruppene er igjen inndelt i undergrupper. I hvilken grad de ulike typene av kulturminner er representert i et område, enten lokalt eller regionalt, varierer selvsagt

sterkt. Hva som forventes av funn i en innlandskommune i Sør-Norge er annerledes enn for en kystkommune, enten vi befinner oss sør eller nord i landet. Eksempelene i avsnitt 3 er fra Stor-Elvdal, en typisk skog- og fjellkommune i Hedmark fylke.

I forbindelse med Forsvarets etablering av et nytt 193 km² stort regionalt skyte- og øvingsfelt i Gråfjellområdet i Åmot kommune, ble det i perioden 1999 – 2002 registrert i alt 2 191 automatisk fredede kulturminner og 803 kulturminner fra nyere tid (Risbøl m.fl. 2002). Av de automatisk fredede kulturminnene i Åmot var i alt 1 740 kullgroper, 109 jernvinneanlegg, 75 fangstgroper og 106 steinalderlokaliteter. Det er ikke gjennomført tilsvarende systematiske undersøkelser i Stor-Elvdal for større sammenhengende områder, bortsett fra et område nord for Koppang. Dette skjedde i forbindelse med den såkalte utmarksregistreringen på 1990-tallet som var et arbeidsmarkedstiltak (Bårdseng 1995). På grunn av nærheten til Åmot kan resultatene fra Gråfjellområdet gi en slags pekepinn på hva som kan forventes i vår egen kommune med hensyn til type kulturminner. Registreringsprosjektet omfattet prøvetaking og datering av flere typer av objekter i området. Ved å finne fram til og registrere tilsvarende objekter også i vår kommune vil arkeologer og andre fagpersoner etter hvert kunne se større geografiske områder i sammenheng, herunder om det kan antydes likheter og forskjeller for spesifikke typer av objekter (eksempelvis anlegg for jernframstilling) mellom ulike regioner.

GENERELT OM KULTURMINNER I STOR-ELVDAL

Riksantikvarens database Askeladden inneholder per september 2014 ca. 1 600 enkeltobjekter for Stor-Elvdal kommune. Dette omfatter både automatisk fredede og nyere tids kulturminner. Det skal her legges til at en del av kulturminnene som er registrert i regi av høgskolens avdeling på Evenstad ennå ikke har kommet med i databasen. Årsaken til dette etterslepet er at fylkeskommunen som regionalt fagorgan må oppsøke i felt de objektene som er registrert under feltarbeid for kvalitetssikring. Objektene det her dreier seg om er faste, synlige kulturminner. Det ble

ikke foretatt noe skille mellom automatisk fredede og nyere tids kulturminner i registreringsfasen, da dette i mange tilfelle kan være gjenstand for faglig tolkning og vurdering. På bakgrunn av lovens vide definisjon av hva kulturminner omfatter, kan det først være grunn til å trekke inn et par andre typer kulturminner enn de faste, blant annet for å få en mer helhetlig forståelse av et områdes kulturhistorie.

STEDSNAVN

Stedsnavn kan også oppfattes som kulturminner. Hallaråker (1997) mener det er en viktig oppgave å berge så mange stedsnavn som mulig før de blir glemt i tider med store og raske endringer i nærings- og samfunns- liv. Ifølge lov om stadnamn (1990) er stedsnavn *språklege minne frå eldre tid og yngre tider om busetjing og arbeid på land og sjø. Dei er verneverdige på line med andre fornminne*. Vi er til daglig omgitt av stedsnavn på alle kanter; fjell, daler, elver, vann, fjorder, øyer, gårder, bygder, tettsteder, flyplasser, ferjekai og institusjoner har som oftest et navn. Stor-Elvdal er ikke noe unntak i så måte; ved å se på kart i ulike målestokker dukker det opp en rekke stedsnavn som i noen tilfelle er nærmest selvforklarende (Storvola, Langvola, Gråhøgda og Blesterbekken). I andre tilfelle kan det være nødvendig å tolke stedsnavn eller å vurdere stavemåten (Glomma/Glåma, Imsdalen, Rasta og Fampen.). Det er gjennomført registrering av stedsnavn for deler av kommunen, blant annet av tidligere ordfører Lars Modahl, men i denne sammenheng henvises bare til et par eksempler fra kommunen.

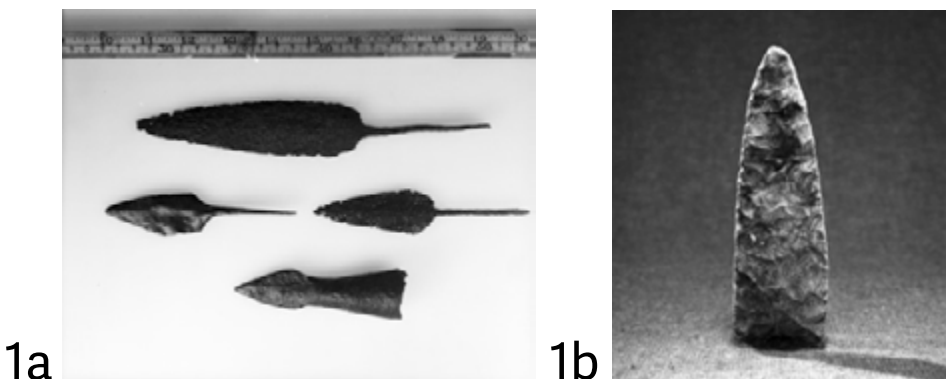
Ifølge Fosvold (1935) blir navnet Stor-Elvdal brukt første gang i 1580, mens det opprinnelige navnet Elffuedall er nevnt i skriftlige kilder i 1318. Samme forfatter peker videre på at Koppang har blitt skrevet på forskjellige måter: Kaupang (1520), Kopangh (1578), Choppang (1593), Choppangh (1604), Kopang (1767) og Koppang (1723). Den opprinnelige formen er ifølge forfatteren Kaupangr, det vil si et gårdsnavn med henvisning til en markeds plass ute på Koppangsøyene. I tillegg til selve markedet med omsetning av produkter som korn og jern peker Fosvold (1936) på et par

stedsnavn som kan ha sammenheng med de aktivitetene som foregikk under markedet (Skeidøya; kappløp, kappridning, og Bila; beile, fri).

LØSFUNN

Kulturminneloven (1978) skiller mellom faste og løse kulturminner. Med løse kulturminner siktes det til våpen, redskap eller andre gjenstander som kommer for dagen ved utgravninger eller på annen måte. Kulturhistorisk museum i Oslo har landets største samling av gjenstander funnet i Norge fra forhistorisk tid og middelalder. Gjenstandsdatabaseen inneholder nærmere 70 objekter fra Stor-Elvdal. Bildene 1a - d nedenfor viser noen eksempler på løsfunn fra kommunen, og som i dag befinner seg i samlingene ved Kulturhistorisk museum, Oslo.

De løsfunn som er gjort i kommunen tyder på aktivitet og mulig bosetting helt tilbake til steinalderen (Fosvold 1936). Forfatteren viser til funn av 4 steinøkser (inkl. 2 skafthulløkser), flintredskaper, kokstein, gravfunn. Sæter (1908) nevner i tillegg krusifiks, Mariabilde, sverd, pilspisser og primstav fra middelalder/vikingtid. Figur 1 a viser eksempler på funn som er nevnt i Fosvold (1936). Øverst er en lansespiss av jern, i midten henholdsvis spydspiss og pilspiss, og nederst lansettformet pilspiss av jern med eggjørner funnet på Atna. Figur 1b viser en flatehugget flintøks av grå flint funnet på Åsland ved Mogrenda (Sollia). Gjenstandene i figur 1 c er fra et kvinnegravfunn ved Opphus, mens figur 1 d viser en konisk spenne funnet ved Nordre Bakken, Koppang.

Bilde 1: Løsfunn fra Stor-Elvdal, a - d (Kilde: unimus.no/arkeologi, unimus.no/foto/)

Figur 1: Løsfunn fra Stor-Elvdal, a - d (Kilde: unimus.no/arkeologi, unimus.no/foto/)

Det er ellers interessant å merke seg at Fosvold (1936) allerede for snart 80 år siden omtalte mangelen på kunnskap for denne delen av kommunens forhistorie. [Det er] ”beklagelig at de arkeologiske forhold i Østerdalen (...) er så lite klarlagt av videnskapen som tilfelle er, særlig det som angår veidekulturen og veidesamfundet. Her har vi (...) tusener av elgsgraver, men til dato har ikke videnskapen ofret noe for å få denne rikdom av historiske minner kartlagt, til tross for at disse meget talende oldtidsminner så å si daglig skrumper inn eftersom rydning og dyrkning av mark og skog går frem.” Uten å gå nærmere inn på en slik diskusjon kan kanskje dette utsagnet være en liten tankevekker, også med tanke på dagens situasjon.

Søk i arkivet ved Kulturhistorisk museum i Oslo kan i tillegg gi interessante resultater i form av beskrivelse av gjenstander som er funnet, men som det ikke foreligger noe bilde av. Eksemplene nedenfor viser funn av gjenstander ved HH Evenstad. Storgårdens strategiske beliggenhet i dalføret ved Glomma skulle tilsi at det fortsatt bør finnes gjenstander av interesse under markoverflata. Kanskje kan nåværende teknologi eller teknologiske nyvinninger bidra til flere funn i framtida?

45.

Eiendommelig, godt bevart **pilespeiss** av jern fra uvisst tid.

Tangen nu noe fragmentarisk. Firsidet tverrsnitt med avsats. Det meste av partiet fra avsatsen til bladet er også firsidet. Selve bladet svinger sterkt ut ved overgangen fra tangen og er skjevt utformet i to plan uten rygg. Fra overgangen smalner bladet jevnt av mot odden. Lengde 16,3 cm., bladets største bredde 1,9 cm.

Funnet i mars 1832 på Evenstads skogsskoles innmark (gnr. 9, brnr. 53), *Stor-Elvdal* s. og pgd., *Hedmark*. Pilespissen blev funnet efter pløining. Gave fra skogskolebestyrer Ole Skurdal og skogskoleelev Hans Oustad. (25 123).

34146

Ampulle av bronse. Flaskeformet, klotformet med konveks bunn. Svunget overgang til den nærmest sylindriske hals. På hver side av halsen vertikale hanker. I bunnen boret sekundært hull. Høyde 7,5 cm. Ytre diam. hals 2,3 cm.

Fra EVENSTAD (gnr. 9, bnr 1), STATENS SKOGHØGSKOLE, STOR-ELVDAL p., HEDMARK. Innlevert og funnet av Kristian Basmoen, 2475 Opphus i 1956 under graving for fundament til tilbygg til hovedbygningen på skolen ca. 6 m fra hovedbygningens grunnmur mot Ø og i dens midtakse, ca 130-150 cm. under overflaten ved siden av murliknende steinsamling. Kjøp.

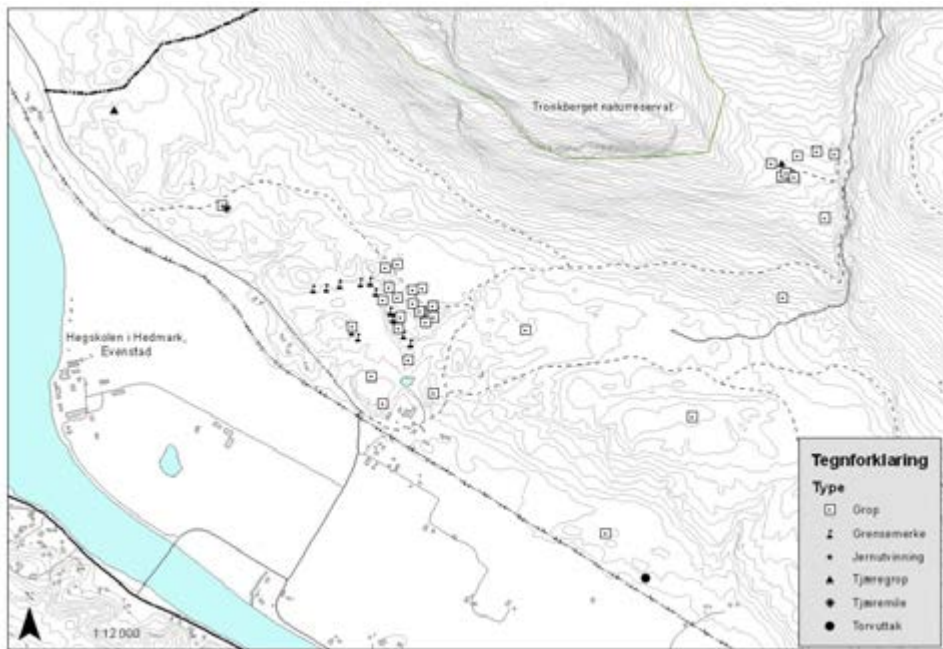
REGISTRERING AV FASTE KULTURMINNER

På 1600- og 1700-tallet ble det etablert et nasjonalt vegnett, blant annet fra Oslo gjennom Østerdalen til Røros og Trondheim. Gamle Kongeveg er betegnelsen på en del av denne nasjonale gjennomfartsåren fra Koppangsøyene til Koppang og videre i retning Rendalen over Mora (Bjaaland 1997). Denne delen av kongevegen er tilrettelagt blant annet ved å synliggjøre kulturminner på strekningen i form av informasjonstavler. Kongevegen krysser Koppangsjordet, hvor den såkalte *Kaupangen* skal ha holdt til i middelalderen. I dette området lå en middelalderkirke med sannsynlig opprinnelse fra 1100-tallet. Deler av kirketomta ble først gravd ut i 1922 under ledelse av sogneprest Sigurd Næs, og senere av Riksantikvaren i 1995. En av gravene ved kirka er datert, og det ble i tillegg gjort gjenstandsfunn fra middelalder eller fra sen vikingtid. Kirken på Koppangsjordet ble sannsynligvis tatt av flom, og neste kirke ble oppført på Kirkemo vest for Glomma.

Hele strekningen fra Stor-Elvdal hovedkirke, via Kirkemo og Koppangsjordet til Koppang, framstår i dag som et kulturhistorisk svært interessant område. En rekke kulturminner fra både eldre og nyere tid gir en interessant tidsdybde. I tillegg nevner Bjaaland (1997) eldre bebyggelse på strekningen (Lillestu Koppang, gamle Koppang skole og Koppangshammeren), damanlegg, kverner, hvelvbroer, sagbruk og kraftverk. HH Evenstad hadde på slutten av 1990-tallet prosjektansvaret for utarbeidelse av kommunedelplan for Koppangøyene, øyområdet mellom Sundfloen i nord og Stai i sør. Det var under dette planarbeidet at Riksantikvaren gjennomførte de nevnte utgravningene på Koppangsjordet, med sikte på å dokumentere den eksakte beliggenheten til middelalderkirka. Dette dannet på mange måter starten på det faglige samarbeidet mellom høgskolen og kulturminnemyndighetene. Gjennomgangen ovenfor viser et svært interessant kulturhistorisk landskap i nærområdene for HH Evenstad. Både disse og andre områder i kommunen har i de senere åra blitt brukt i forbindelse med feltstudier. Noen generelle kommentarer fra dette arbeidet presenteres nedenfor.

EVENSTAD

Krigsvarden på Tronkberget skal være landets eneste bevarte av sitt slag. Slike krigsvarder også kaldt veter, ble brukt som ledd i et militært varslingsystem. Vetene besto av lange stokker som var reist opp mot hverandre, og ble tent med signalild når det var behov for mobilisering (Henriksen 2010). I ufredstider ble vardene bemannet med vardevakter, og ofte ble det bygd en liten vakthytte ved siden av. Vardebygging og vardetjeneste foregikk i to perioder her i landet: fra Håkon den godes tid på midten av 950-tallet og fram til begynnelsen av 1300-tallet, og senere fra Christian IV's tid på begynnelsen av 1600-tallet og fram til 1814. Varden på Tronkberget ble tent siste gang i 1812. Etter gjenoppbyggingen samme år er den ca. 5 meter høy, og i midten er det et hulrom med plass til 3-4 mann (Stor-Elvdal historielag 2004). I Evenstadlia er det ellers registrert et fangstanlegg (3 gropes), men det gjenstår fortsatt arbeid for å finne ut mer om disse gropene.

Figur 2: Registrerte kulturminner på Evenstad.

I tillegg er det funnet tjæregroper, hustufter, kjøre- og hulveier, grensmerker m.m. i dette området. Mangfoldet av kulturminner tyder derfor på stor aktivitet gjennom svært lang tid på dette stedet.

Figur 2 viser noen av resultatene fra feltøvinger i områdene som ligger nærmest dalbunnen. For uerfarne registratorer kan det være en utfordring i seg selv å oppdage menneskeskapte objekter i naturen. Området nordøst for skolen har derfor blitt brukt som øvingsområde på et tidlig stadium i undervisningsopplegget. Ei grop kan være så mangt!

Litt nord for jernbanen og fylkesvegen ved Evenstad er det funnet et relativt stort antall groper (15-20 stk.) med kvadratisk eller rektangulær form. Dybden varierer noe; ca. 60 – 100 cm. Arkeologer har slått fast at det her dreier seg om kullgroper i forbindelse med framstilling av jern. Dersom framstilling av jern ses under ett, fra Åmot i sør til flere av feltområdene nord i Stor-Elvdal (Sollia), er det svært interessant å se på den romlige og ikke minst tidsmessige variasjonen knyttet til denne

aktiviteten. Grovt sett har jernframstilling i Norge foregått i 3 faser: Den eldste (fase 1) startet ved begynnelsen av jernalderen og varte til ca. 600 e.Kr. Ved overgangen til fase 2 (600 – 1000 e. Kr.) endret teknologien seg. Enkelte steder kan denne fasen ha vart helt fram til 1300-tallet, og kjennetegnes først og fremst ved bruken av kullgroper. Den siste fasen (fase 3) varte fra 1400- og fram til midten av 1800-tallet, og kjennetegnes først og fremst av den såkalte Evenstadovnen. Bakgrunnen for denne betegnelsen er en beskrivelse av Ole Evenstad (1792). Registreringer i Stor-Elvdal viser at jern har blitt framstilt i alle de 3 fasene. Foreløpige arkeologiske tolkninger kan tyde på at det går et geografisk skille mellom utformingen av anleggene for jernutvinning nord og sør i kommunen. Nærmere undersøkelser vil forhåpentlig avklare dette forholdet.

ØVRIGE OMRÅDER I KOMMUNEN

I tillegg til i øvingsområdet ved Evenstad har det vært gjennomført feltarbeid på flere lokaliteter i kommunen. I noen tilfelle har samme område blitt brukt flere ganger, både på grunn av mange funn men også fordi metodikken under feltarbeidet har endret seg. Ett av disse områdene er Øverdalssetra i Sollia, hvor et svært stort antall automatisk fredede kulturminner er registrert. I hovedsak dreier det seg om jernframstilling, sannsynligvis fra flere av de nevnte periodene. Framstillingen av jern i dette området skiller seg tilsynelatende ut fra tilsvarende områder lenger sør i kommunen og i Åmot (bilde 1). Arkeologene som har deltatt i registreringsarbeidet omtaler gjerne forskjellene i form av ”Hedmarksmodellen” og «Opplandsmodellen» (Rundberget 2013). Forskjellen mellom modellene kommer blant annet til uttrykk ved formen på kullgropene og konsistensen på slagget som ligger igjen etter at produksjonen var avsluttet (bilde 2). Høsten 2013 ble det i tillegg utført registreringer vest for setra, og resulterte i et stort antall funn også her. Kulturminnene som ble registrert øst for setra (nærmere 50) er alle lagt inn i Askeladden, mens et tilsvarende antall vest og nord for setra foreløpig ikke er tatt med. For øvrig er de fleste tilgjengelig på Kulturminnesøk (kulturminnesok.no), en database som er åpen for alle (i motsetning til Askeladden).

Bilde 1: Sammenrast ovn øst for Øverdalssetra, **Bilde 2:** Slagg fra Øverdalssetra
Foto: Øystein Vaagan

Bilde 3: Fangstgrop ved Kjølssjøen, **Bilde 4:** Hustuft i Imsdalen. Foto: Øystein Vaagan

Imsdalen og Kjølssjøen øst for Atna er to andre områder hvor det har vært utført registreringer flere ganger. Bakgrunnen er som nevnt at metodikken ved registreringsarbeidet har endret seg noe over tid, eksempelvis ved at laseropptak fra fly har blitt brukt aktivt som en del av forarbeidet ved 2. gangs registrering (se Bilde 6). Begge områdene kjennetegnes ved et stort antall fangstgropene for elg, i tillegg til at det også i disse områdene finnes spor etter jernutvinning. Flere av fangstgropene ved Kjølssjøen er svært store og relativt godt bevart (Bilde 3), mens Imsdalen også har rester av skiferanlegg for blant annet takteking og hustufter fra nyere tid (Bilde 4).

Det er også utført registreringsarbeid i flere områder i Sollia; i Veslegrytdalen, i Øverdalen og på deler av statsallmenningen. I Veslegrytdalen og Øverdalen er det registrert flere kullgropene og

lokaliteter for framstilling av jern, mens det langs Rv. 27 over Venabygdsfjellet finnes større rekker med fangstgroper for villrein. Sistnevnte fangstgroper var allerede lagt inn i Askeladden da feltarbeidet ble gjennomført, mens de fleste objektene i Veslegrytdalen foreløpig ikke er kvalitetssikret og dermed ikke «offisielt» registrert. Avslutningsvis skal nevnes at registreringene på de ulike lokalitetene i kommunen har foregått i et positivt samarbeid med de respektive grunneierne. Flere har tydelig satt pris på at det på «deres eiendom» finnes kulturminner av til dels svært stor verdi. Det er også i hovedsak gjennom grunneierne vi har fått informasjon om at det finnes interessante «objekter» på de angitte stedene. Feltarbeidet utført av studenter fra HH Evenstad har som oftest ført til at flere nye objekter er funnet.

Bilde 5: Kvalitetssikring av fangstgrop. Foto: Øystein Vaagan

Bilde 6: Laserbilde fra Rv. 3 ved Atna. Foto: InnlandsGIS

Gjennomgangen viser at det i Stor-Elvdal finnes et stort antall faste kulturminner i skog- og utmarksområdene. Et stort flertall av de funn som er gjort handler om jernframstilling og fangst av elg og villrein, men det finnes også kulturminner fra nyere tid som fløtingsinnretninger og gamle veier som åpenbart kan ha stor allmenn interesse. Arkeologene benytter seg av flere metoder for å registrere kulturminner: overflateregistrering, prøvestikk og maskinell sjakting (Skare 2003). For registratorer uten arkeologisk kompetanse er det ikke anledning til å foreta fysiske inngrep i selve kulturminnet. Disse er gjerne henvist til overflateregistrering,

eksempelvis ved manngard. Metoden stiller en rekke krav til registratorene: evnen til å oppdage menneskeskapte elementer i landskapet, avpasse avstanden innenfor manngarden, avhengig av terreng og vegetasjon, utføre selve registreringen av objektet ved å angi type kulturminne (hvis dette er mulig), beskrive, måle opp og lokalisere objektet. Bruk av laseropptak fra fly har vist seg å innebære et stort framskritt, selv om det ikke erstatter feltarbeid fullt ut. Bilde 6 illustrerer på en god måte hvordan fangstgropene (her sør for Atna) framtrer svært tydelig på begge sider av Rv. 3.

KULTURMINNER – OGSÅ EN RESSURS

Faglig sett er kulturminner og kulturmiljøer i skog og utmarksområder som tema relevant på flere måter. Arealforvaltning (herunder kulturminneforvaltning) handler for en stor del om et overordnet perspektiv på hvordan utmarksressursene bør og kan disponeres, innenfor de rammer som offentlige myndigheter til enhver tid fastsetter. I tillegg er dybdekunnskaper om biologisk mangfold, kulturminner og kulturmiljøer viktige forutsetninger for de som ønsker å arbeide som naturoppsyn og naturveiledning. Naturmangfoldloven og kulturminneloven utgjør, sammen med viltloven, lakse- og innlandsfiskeloven, forurensingsloven, motorferdselloven og friluftsløven, viktige forutsetninger for håndhevingen av det regelverket som et naturoppsyn skal ivareta. Samtidig er det viktig å være klar over at håndheving ikke bare handler om kontroll av den enkelte naturbruker. Vel så viktig er informasjons- og formidlingsvirksomheten rettet mot folks opplevelser av og i naturen, enten det dreier seg om natur- eller kulturelementer. Naturveiledning blir dermed et viktig supplement til øvrige fagområder ved avdelingen, hvor siktemålet først og fremst skal være å gjøre kandidatene i stand til å formidle sine kunnskaper på en mest mulig engasjerende og effektiv måte. I tillegg kan tilrettelegging av natur- og kulturstier være et positivt innslag for ulike brukergrupper i områder hvor kunnskapen om ressursene er til stede.

En samlet oversikt over kulturminner for utvalgte områder i en kommune kan gi grunnlag for såkalt opplevelsesbasert turisme, både i offentlig og privat regi. Aktørene vil blant annet kunne foreta bevisste valg av egnede kulturminner og kulturmiljøer overfor definerte målgrupper av mennesker. Formidling av natur- og kulturelementer har ifølge bransjen selv et stort potensial. Dersom en slik næringsmessig satsing skal ha et troverdig innhold er det imidlertid viktig å sørge for kvalitets-sikring i alle ledd, ikke minst ved at funn som blir gjort kontrolleres av kompetent personell. Av den grunn er det av stor betydning å fortsette det gode samarbeidet med Kulturhistorisk museum i Oslo, NIKU-Oslo og Hedmark fylkeskommune. Etter endt studietid handler det til sjuende og sist om å sitte igjen med en forståelse for hvilken betydning forekomsten av ulike typer kulturminner har, både i et større forvaltningsperspektiv og på linje med andre naturelementer som forekomster av rødlistearter og sjeldne naturtyper.

REFERANSER

- Bjaaland, H. (1997): Gamle Kongeveg. Stor-Elvdal kommune. Hagen Trykk, Koppang.
- Bårdseng, L. (1995): Utmarksregistrering i Hedmark. Rapport. Oslo nov. 1995.
- Fosvold, A. (1937): Bygdebok for Stor-Elvdal. Bidrag til bygdens historie. Sollia forlag 1984. Reprodusert på grunnlag av trykk frå Norsk Skoletidendes Boktrykkeri, Hamar, 1937.
- Hallaråker, P. (1997): Innføring i stadnamn. Innsamling og gransking. Universitetsforlaget.
- Henriksen, L. (2010): Vardåsen i Enebakk. I Nytt fra Østmarka nr. 2/2010.
- Jacobsen, H. & Follum, J. (2008): Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10000 år. Tun Forlag.

- Kahn, M. (2007): Lærebok i kulturminnerett. Tapir akademisk forlag.
- Risbøl, O., Risan, T., Bjørnstad, R., Fretheim, S. & Rygh, B. H. E. (2002): Kulturminner og kulturmiljø i Gråfjell, Regionfelt Østlandet, Åmot kommune i Hedmark. Arkeologiske registreringer 2002, fase 4. NIKU publikasjoner 125.
- Rundberget, B. (2013): Jernets dunkle dimensjon. Jernvinna i sørlige Hedmark. Sentral økonomisk faktor og premiss for samfunnsutvikling. Dr.gradsavhandling (ph.d.)
- Skare, K. (2003): Arkeologiske registreringsmetoder. I Amundsen, H. R., Risbøl, O. & Skare, K. (Red.): På vandring i fortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10000 år. NIKU Tema 7.
- Stor-Elvdal historielag (2004): Bilder fra Stor-Elvdal. Bokbinderiet Johnsen A.S.
- Sæter, I. (1908): Storelvedalen. Alb. Cammermeyers Forlag. Kristiania
- Winge, N. K. (2013): Kampen om arealene. Rettslige styringsmidler for en helhetlig utmarksforvaltning. Universitetsforlaget.